

A HOMO SAPIENS FOSSILIS NYAKSZIRTCSONTJÁNAK TÖREDÉKE A TAPOLCAI SZIKLAFÜLKÉBŐL

I. Leletkörülmények.

A miskolci múzeum 1931 októberében és novemberében ásatást végzett a görömböly-tapolcai fürdő felett emelkedő Várhegy EK-i oldalán levő sziklafülkében. Az ásatást Leszih Andor irányításával Megay Géza vezette le. Ennek során, diluviális rétegből, egy emberi nyakszirtcsont töredéke került elő. A lelet antropológiai ismertetését a jelen dolgozat adja.

Az ásatók voltak szívesek rendelkezésemre bocsátani a megmaradt felvételi adatokat. A lelőhelyen Megay három réteget különített el (1. ábra): I. fekete humusz, neolitik edénytöredékekkel, alatta II. barnássárga, pleisztocén, barlangi agyag, III. humusszal kevert agyag. Utóbbi rétegbe a humuszt és néhány neolitik kovaeszközt és edénytöredéket egy oldalkürtön át mosta be a víz. A II. réteg zavartalan, ebben találta az emberi csonttöredéket. A csont hajszálrepedéseit ez a barnássárga agyag tölti ki. Hasonló színű üledékek előfordulnak a Bükk-hegység más barlangjainak Würm-kori rétegsorában. A koponyacsont közeléből 6 darab atipikus kovaeszköz, több apró szilánk, 3 átfúrt rénszarvasfog és tűzkőgumók kerültek elő. A feljegyzések szerint, a réteg a barlangi medve és hiéna csontjait tartalmazta. Ilyen alapon, a maximális, biztos információ a lelet koráról pusztán csak ennyi: Würm, felső paleolitikum.

Vértés László (1955), a magyarországi Würm I/II interstadiális kultúráit áttekintve, a tapolcai leletről így nyilatkozik: »Hillebrand meinte, die Funde entsprechen der der Höhle von Istállóskő und bestimmte sie als Jungaurignacien. Gegen diese Bestimmung liesse sich nur einwenden, dass man mit ebenso viel Recht in jede andere Phase des Aurignacien datieren könnte, ja sogar die Datierung in das ältere Magdalénien nicht unbegründet wäre. Sowohl auf Grund der nichtssagenden Faunaliste, als auch der in jeder jungpaläolithischen Kultur Wohlbekannten durchbohrten Tierzähne kann man diesen Fundort höchstens als »jungpaläolithisch« bezeichnen.«

Magáról az emberi csontleletről Bartucz Lajos (1938) is említést tesz a subalyuki monográfiában: »A miskolci múzeum 1931. évi ásatásai szintén emberi csontleletet eredményeztek. Megay Géza ugyanis zavartalan diluviális rétegben emberi nyakszirtcsont pikkelyének (squama occipitalis) nagyobb darabjára bukkant. A nyakszirtcsontdarab, melyet én is vizsgáltam, patinája, megtartási állapota alapján is diluviálisnak látszik. Sérülései régiek. A pikkely felső (interparietalis) része feltűnően alacsony, görbült, aránylag keskeny, tehát hosszúfejű (dolichocephal) koponyához tartozó. A felső tarkóvonal (Linea nuchae sup.) primitív jellegű.«

Az ásatás eredményei mindeddig részletes közlésre nem kerültek.

II. Az emberi csonttöredék leírása.

Megtartási állapot, életkor és nem. Squama occipitalis töredéke. A lambdavarrat felül, jobboldalon a lambda-ponttól mért 41 mm-es, baloldalon 55 mm-es szakaszon épen maradt. Jobboldalt (az exocranialis felszín felől nézve) a lambdavarrat ép részének végétől függőlegesen lefelé haladó, majdnem egyenes, tört szél határolja a csonttöredéket. A törési élen a csont szerkezete nem látható, a fosszilizáció következtében.

Valószínűleg ez a törés a földbe kerüléssel egyidejű, lehet, hogy mesterséges. Baloldalon, a lambdavarrat ép végétől egy másik törési szél indul caudalis és medialis irányba; az eminentia cruciata vízszintes szárának magasságában szögben megtörik, és innét caudalis és lateralis irányba halad tovább. Ez a törés valószínűleg később keletkezett: legnagyobb részén jól kivehető a diploë szerkezete. Alul, a linea nuchae inf. alatt cca. 1 cm-el, egy nagyjából félköríves, régi törés határolja a csontdarabot. A baloldali sulcus transversus megmaradt részének közepén, jó borsónyi helyen hiányzik a tabula interna. Innét medial felé 45—45 fokos szögben két hajszálrepedés indul cranialis és caudalis irányba; az endocranialis felszínen harántolják a bal fossa cerebrealis-t és f. cerebellaris-t. Egy hasonló hajszálrepedés a jobb fossa cerebellaris-t metszi átlós irányban. Az egész töredék legnagyobb magassága 80 mm, legnagyobb szélessége 70 mm.

A csonttöredék erősen fosszilizálódott, a megkövesedés állapota megegyezik a Würm-korú barlangi emlősökével. Kicsiny méreteihez képest igen súlyos: két különböző analitikai mérlegen végzett mérések középátlósaként, súlya 48,97 g.

Az egyén életkorának becslésére kevés támpontunk van. A lambda-varrat pars lambdica-ján és a részben megmaradt pars media-n az elcsontosodásnak nyoma sem látható. Todd és Lyon szerint ezen a varratrészen az obliteratio a 21—26 év között már megindul, 30 éves korban mintegy 50 százalékos, és 42 éves korra már teljes. Újabb vizsgálatok azonban kétségbevonják a varratok korjelző jelentőségét. A csont masszivitásából ítélve, feltétlenül kifejlett egyénnel van dolgunk. Mindezt figyelembe véve — bizonyos fenntartásokkal — az egyén halálozási korát ± 20 év körülire becsülhetjük.

Fosszilis emberi csontmaradványok nemének meghatározása talán még nehezebb, mint az életkoré. Az exocranialis felszínen az izomérdességek gyengén fejlettek. A később tárgyalandó abszolút méretek — de egyszerű megtekintés alapján is — a tarkópikkely dimenziói viszonylag kicsinyek. Ennek alapján az agykapacitás is kicsiny lehetett, minden bizonnyal alul marad a mai 1300—1500 ccm-es normán. (Tudjuk, hogy a Homo sapiens fossilis, sőt a klasszikus neandertáli ember agykapacitása sem volt kisebb a mai átlagnál.) Így az egyént inkább nőnek tarthatjuk. E diagnózis értékét azonban csökkenti a becsült, alacsony halálozási kor.

Anatomiai jellegzetességek. (Az anatomiai képletek megnevezésére — mint fentebb is — a baseli nomenklaturát használom.) A lambdavarrat fogazottsága a szokottnál jóval gyengébb. A lambda-ponttól konvex vonalban halad caudal felé, majd mintegy 30 mm-es szakasz után megtörik. Itt egy újabb konvex szakasz kezdődik, amely már erősebben laterál felé tart. A megtörés baloldalon kifejezettebb, mint jobboldalon. Ezáltal a nyakszirtpikkely egy éles csücsökben benyúlt a két falcsonthoz közé. Augier (1931) ezt a képletet úgy fogja fel, hogy az Os praeinterparietale két lambda-táji csontmagjából teljesen kiképződött, de a nyakszirtpikkelytől elválasztó varrata már fiatal korban obliterált. A mi csontunknál is ez lehet a helyzet: a rendellenes varratnak már nyoma sem látszik. Egyébként a mai embernél a teljesen szabad Os praeinterparietale gyakorisága 1 százalék, az inkomplet formákat is belevonva 4 százalék (Stieda).

Az exocranialis felszínen a linea nuchae superior íve kicsiny, igen keskeny, de elhatárolt és jól tapintható. A linea nuchae superior enyhén ívelt; már szélesebb és jobban kiemelkedő, de egészben véve elmosódott, tompább tarajt alkot. A protuberantia occipitalis externa caudal felé rovátkával elhatárolt, nyelv alakú képlet. Csak gyengén emelkedik ki, alig valamivel erősebb a Broca 1-es fokozatnál. A crista occipitalis externa aránylag lapos, érdes felületű. A linea nuchae inferior is gyengén fejlett, baloldalon a crista-tól 13 mm-re valamivel durvább érdeességbe megy át. Jobboldalon ennek a tükörképe nem látható. A M. semispinalis capitis tapadási helye a két tarkóvonal között mély és kifejezett.

Az endocranialis felszínen az eminentia cruciata jól kiemelkedik. A protuberantia occipitalis interna igen fejlett. Ezen a ponton a csont 16 mm vastag! Az endinion

vetületileg 11 mm-re fekszik az inion alatt. A vénás sinus erősen aszimmetrikus: a sulcus sagittalis teljesen a jobboldali sulcus transversus-ban folytatódik. A mai embernél is a jobb aszimmetria a normális, az esetek 70 százalékában fordul elő (balra kanyarodás 27 százalék, szimmetria 3 százalék). Az aszimmetria következtében a baloldali fossa cerebalis a nagyobb. Felületén kisebb dudorok tapinthatók, de határozott anatómiai képlet nem figyelhető meg. A jobboldali fossa cerebalis megállapíthatóan jóval kisebb, mint a baloldali; felületét egy jól látható és tapintható kiemelkedés osztja két, közel egyenlő félre. Ez a tarajszerű kiemelkedés a nyilirányú árok elhajlásától indul, és mintegy 45 fokban halad felfelé, lateralis irányba. A törési szél 11 mm hosszú, e helyen sem gyengül, úgy hogy feltehetően a hiányzó csont-részen tovább folytatódott. Ez a képlet bizonyos valószínűséggel a crista calcarea-val azonosítható. A fossa cerebellaris-oknak csak a felső része van meg. A baloldali kis-agyi gödröt egy majdnem függőlegesen húzódó, keskeny, de mély, rendellenes barázda osztja ketté.

A csont vastagsága. A baloldali friss törési él felszínén a csont szerkezete jól tanulmányozható. A tabula externa a teljes falvastagságnak mintegy 1/3-át adja, ezzel szemben a tabula interna csak egy vékony lemez. A közöttük levő részt a diploë szivacsos állománya tölti ki. A csont feltűnő vastagsága így kórónak nem mondható. Ebben az esetben ugyanis (a paleopathológiában gyakori myelogen osteoporosis-oknál) a diploë szokott abnormálisan kiterjedni.

Az emberi koponya falának vastagságára nézve F. Twiesselmann (1941) végzett alapos vizsgálatokat, nagy anyagon, jól kidolgozott technikával. Tizenkét jól definiált ponton vett fel méreteket, speciális tapintókörzőkkel. A mi csontunkon ezek közül kettő mérhető: a lambda-pont és a fossa cerebalis sinistra vastagsága. Twiesselmann a méreteket szószerint így határozza meg:

»6. Lambda-pont. A méretet a medián-sagittalis vonalon vesszük, a nyilvarrat lefelé-hátra való meghosszabbításában, cca. 5 mm-re a tarkópikkely csúcsától. Itt valójában egy maximális vastagsági pontot találunk.«

»8. Fossa cerebrealia (a: f. cerebrealis dextra és b: fossa cerebrealis sinistra). A tarkó kényelmesen megtalálható mérőpontokat nyújt; bal mutatóujjunkkal benyúlunk az öreglyukon, kitapintjuk az agy-gödröket, megkeressük a legmélyebb pontot és idehelyezzük a tapintókörző belső szárát. Ilyen módon a külső körzőszár a linea nuchae superior-tól valamivel fölfelé helyezkedik el, ezáltal az utóbbi erős egyéni ingadozásainak hatását kikerüljük.«

Az I. táblázaton összehasonlítjuk a tapolcai lelet e két méretét Twiesselmann mérési sorozatának néhány adatával. Lambdatáji vastagság tekintetében a régebbi pleisztocén leletek közül egyedül Spy II. egyezik vele, a többi felülmúlja. Az adatok alapján, ez a 8 mm-es vastagság kb. megfelel a Homo sapiens fossilis átlagának. Az őskori koponyák átlagától sem tér el lényegesen. A mai civilizált népek (európaiak, kínaiak) átlagát határozottan meghaladja: ebben a sorozatban + variánsnak számít, de minden esetben belül marad a variáció terjedelmén. A mai természeti népekhez képest viszont határozottan alul marad az átlagon, bár itt is a variáció terjedelmén belül. Ugyanezt mondhatjuk a fossa cerebrealis sin. méretéről. A mért 5 mm-es vastagság megegyezik a régebbi pleisztocén koponyák legkisebb értékével (ezúttal: Swanscombe); nagyjából megegyezik a Homo sapiens fossilis és az őskori koponyák átlagával. A mai civilizált népekhez képest + variáns, a mai természeti népekhez viszonyítva — variáns képvisel, de minden esetben a variáció terjedelmén belül. Jobboldalon a vastagság 6,5 mm, de a mérőpont nem határozható meg biztosan. Így a vastagság alapján a tapolcai lelet leginkább a Homo sapiens archaikus formáihoz köthető.

A nyakszirt-pikkely görbülete. A csont görbületének jellemzésére a standard méretek közül csak kettőt tudtam felvenni: medián-sagittalis felső pikkelyív (la — in; Martin: 28 (1) és medián-sagittalis felső pikkelyhúr (la — in; Martin: 31 (1)). Mivel az alsó törési szél az öreglyuktól cranialisan húzódik, további méretek felvétele cél-

jából egy speciális mérőpontot kellett meghatároznom. Ezt »*linion inferius*«-nak (*lni*) nevezem: a linea nuchae inferior és a medián-sagittalis sík metszéspontjában helyezkedik el. Ez utóbbi pont és a lambda, illetve az inion között további húrokat és íveket vettem fel. A húr és ív százalékos aránya, a szokásos módon, megadja a görbület jelzőjét. A három húr egy háromszöget zár be, ennek mindhárom szögét — papíron megrajzolva — megmértem. Legfontosabb ezek közül a *la — in — lni* szög, amely a planum nuchale és planum occipitale egymáshoz való hajlását fejezi ki.

Méréseim eredményét a II. táblázaton tüntetem fel. Összehasonlításként mind a tíz méretet felvettem a Broken Hill-i és La Chapelle aux Saints-i neandertaloid, illetve neandertáli koponya gipszmásolatán; két Homo sapiens fossilis: a Cro-Magnon-i »öreg« és az Obercassel-i nő mulátszain; ezeken kívül két recens koponyán: a lengyeli kultúrához tartozó, paradicsompusztai temetőből származó női koponyán és egy XI—XII. századi, jellegzetesen cromagnoid típusú férfi koponyán (a TTM Embertani Tárában és az ELTE Embertani Intézetében).

Az abszolút méretek alapján feltűnik a csont kicsinysége. Ezt elsősorban nem a felsőpikkely dimenziói, hanem a gyengén fejlett planum nuchale okozza. A felsőpikkely görbületi indexe a neandertáli embert és a Homo sapiens-t nem választja szét. Ebből a szempontból a tapolcai lelet is indifferens. Az egész görbület indexe alapján a neandertáli és a sapiens már élesen elkülönülnek: az utóbbi értékei átlagosan 10 indexegységgel magasabbak! A tapolcai lelet is a sapiens indexértékét mutatja. Legközelebb áll hozzá az Obercassel-i nő. Még élesebb az elkülönülés a *la — in — lni* szög terén: a Homos sapiens tarkószöge sokkal nagyobb, mint a neandertáli emberé. A tapolcai nyakszirtrcsont-töredék szöge ismét a sapiens értékéhez csatlakozik. Ezúttal a másik ásatag mai emberhez, a Cro-Magnon-i »öreg«-hez áll legközelebb. Következésképpen a két szélső szög is kisebb a neandertáliakénál és inkább a mai ember szögértékéhez közeledik.

A nyakszirtpikkely görbületének metrikus adatai alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a tapolcai nyakszirtrcsont-töredék nem mutatja a kúpos, neandertáli formát: a »chignon occipital«-t, ezzel szemben jól egyezik a mai ember sokkal laposabb tarkóformájával. E téren leginkább a felső-paleolitikum Cro-Magnon típusára emlékeztet. A vastagsági méretek és a gyengén fejlett izomérdességek is megerősítik diagnózisunkat: Homo sapiens fossilis.

Az agylenyomat és jelentősége. A töredékes fossa cerebellaris-okon említésre méltó anatómiai képletet nem találunk. Annál érdekesebb jellegzetességeket figyelhetünk meg a fossa cerebrealis-okon. Elliot Smith (1927) és Augier (1931) szerint az emberi agy occipitalis pólusán egy kerek zónát — area striata — találunk. Ezen a helyen a dura mater elvékonyodik. A zónát egy élesen körülírt sulcus calcarus externus harántolja, laterálisan félköralakban körülvéve a mély sulcus lunatus-szal. A tarkócsont agyi gödrének közepén megtalálhatók e képletek lenyomatai. A zónának a fossa corticis stiatæ felel meg, átmegy rajta egy éles taraj: crista calcar externa; az árkot laterálisan a crista lunata határolja el. Mindezek a képletek csak az egyik féltekén, ill. agygödörben fejlődnek ki, és pedig a két említett szerző szerint jobbkezeseknél a baloldalon, balkezeseknél a jobboldalon. (Gratiolet régebbi felfogása, miszerint a két agyárk egymáshoz viszonyított mélysége és nagysága mutatná a jobb- vagy balkezességet, nem bizonyult helytállónak.)

A tapolcai nyakszirtrcsont épen maradt bal fossa cerebrealis-án hiába keressük az említett képleteket. Ezzel szemben — mint azt az anatómiai leírásnál említettem — a jobboldali agygödörben, amelynek laterális széle hiányzik, gyanítható a crista calcar externa. Következésképpen az egyén feltételezhetően balkezes volt.

Az emberi unilateralizációra vonatkozó kutatások eredményeit újabban Wegener (1952) foglalta össze. — Ma már nem vitás, hogy a beszéd funkció és az uralkodó motorikus készség jobbkezeseknél a bal agyfélteke nyakszirtri lebenyében lokalizálható, balkezeseknél a jobboldalon. Csecsemőnél a két összefüggő centrum kezdeménye szimmetrikus, de a későbbi élet folyamán csak az egyik működik, a túloldali latens

marad. Bizonyítja ezt, hogy balkezesek agytraumáinál a jobboldali tarkólebeny sérülése okoz beszédzavart, jobbkezeseknél, azonos esetben nem lépnek fel hasonló kiesési tünetek. Ilyen egyoldali traumáknál az átellenes, latens centrum később működni kezd. A latens beszédközpont reaktiválását a modern beszédtherápia, aphasiás agytraumáknál, az elsődlegesen »ügyetlen« kéz gyakorlásával segíti elő.

Régebben, Lombroso és követői a balkezességet degenerációs stigmának tekintették. Az újabb kutatás kiderítette, hogy feltételezésük egyoldalú, és az ok-okozati kapcsolat pont fordítva áll fenn: bizonyos agydefektusok az uralkodó fél inverzióját idézhetik elő, és ennek következménye az inferioris magatartás.

A jobb- vagy balkezesség öröklődő tulajdonság, Wegener szerint egy kromoszómális locus két allélja — R és l — szabályozza. Az RR és Rl genotípusú egyének jobbkezesek, az ll-ek balkezesek. De a környezeti faktorok erősen befolyásolják, sőt meg is változtathatják az örökletes viszonyt, mint az Siemens, Dahlberg és Newman ikervizsgálatai bizonyítják. ll-egyen fenotipikailag jobbkezes is lehet. Ma nagyjából az emberek 75 százaléka jobb-, 25 százaléka balkezes.

Az egyoldalúság törzsfejlődésére vonatkozólag, régebben elég naív elképzelések uralkodtak. Ma legvalószínűbb az a magyarázat, amely az ontogenezisen alapul. A gyermeknél ugyanis a jobb- vagy balkezesség a beszéd megtanulásával, — tehát a beszédközpont működésének megindulásával — egyidőben manifesztálódik, tehát ebben az időpontban fellép az egyik nagyagy-félteke funkcionális dominanciája. A filogenezis során is így történhetett: valószínűleg az artikulált beszéd kezdetével egyidőben lépett fel az unilateralizáció; ezzel szemben a mai emberszabású majmokhoz hasonló ambidextria lehetett a primitív állapot.

Elliot Smith az unilateralizációt jelentő anatómiai képleteket majmokon nem tudta kimutatni, de megtalálta az általa vizsgált összes ősemberi koponyákon — a baloldalon. Fosszilis, balkezes embert tudtommal még nem találtak. A jobbkezesség ősibb volta mellett szól a kísérleti genetikának az a megfigyelése is, hogy az új mutánsok többsége recesszív (mint a balkezesség is) a »régi« alléllal szemben. A tapolcai nyakszirtscsont-töredék azt látszik bizonyítani, hogy a balkezességet előidéző mutáció már a *Homo sapiens* fossilis-nál — tehát a felső pleisztocénben — fellépett.

III. Összefoglalás.

A tapolcai sziklafülkében, 1931-ben talált, emberi tarkócsont korát ma már nehéz meghatározni. Biztosan csak ennyit mondhatunk: Würm; felső paleolitikum. Legnagyobb valószínűséggel egy húsz év körüli nőhöz tartozhatott. A csont vastagabb a mai átlagnál. A vastagsági méretek alapján a *Homo sapiens* fossilis koponyáihoz áll legközelebb. Ezt a diagnózist, minden kétséget kizáróan, beigazolja a csont igen enyhe görbülete és az exocranialis felszín gyengén fejlett izomérdességei. Az aglyenyomat alapján az egyén feltételezhetően balkezes volt.

IRODALOM

- Augier, M. 1931: Squelette céphalique. — in: Poirier—Charpy: *Traité d'anatomie humaine*, t. I. fasc. 1. — Paris.
- Bartucz L. 1938: A Mussolini-barlang ősember. — *Geol. Hungarica ser. palaeont.* 14. p. 54.
- Elliot Smith, G. 1927: *The Evolution of Man*. — Oxford.
- Martin, R. 1928: *Lehrbuch der Anthropologie*. Bd. II. — Jena.
- Todd & Lyon, 1924/25: Cranial suture closure. — *Am. J. Phys. Anthr.* —
- Kivonat: Hooton, E. A. 1947: *Up from the Ape*. — New York.
- Twisselmann, F. 1941: Méthode pour l'évaluation de l'épaisseur des parois craniennes. — *Bull. Mus. Roy. d'Hist. Nat. Belg.* 48. p. 1—33.
- Vértes L. 1955: Paläolithische Kulturen des Würm I/II. Interstadials in Ungarn. — *Acta Arch.* 5. p. 265.
- Wegener, H. 1952: Zur Morphologie und Genese der Linkshändigkeit. — *Z. Morph. Anthr.* 45. p. 135—145.

UN FRAGMENT D'OCCIPITAL (HOMO SAPIENS FOSSILIS) PROVENANT DE L'ABRI DE TAPOLCA

L'abri de Tapolca se trouve dans la montagne de Bükk, à une distance de 9 km. environ de la grotte Szeleta, la plus fameuse station paléolithique de la Hongrie. Ici, les fouilles de 1931 (sous la direction de M. Leszih effectuées par M. Megay) ont déterré, de la couche II., un fragment d'occipital humain, quelques outils atypiques de silex, trois dents de Renne percées et les restes fossiles d'*Ursus spelaeus* et de *Crocota spelaea*. La datation des trouvailles est malheureusement incertaine, le maximum d'informations n'étant que: Würm; paléolithique supérieur (Vértes, 1955).

L'étude présente donne la description du reste fossil humain. En ce qui concerne l'âge et le sexe de l'individu, il nous semble le plus probable, que ce fragment d'os provient d'une femme d'autour 20 ans, vu que les crêtes musculaires sont faiblement développées, les dimensions se montrent absolument réduites, et que la suture lambdoïde ne présente aucune trace de l'oblitération. L'épaisseur de l'os est considérable, se rapprochant le mieux aux valeurs de *Homo sapiens fossilis*. Pour l'appréciation de la courbure occipitale, il nous faut déterminer un point de repère spécifique, parce que les bords du trou occipital, et l'opisthion, font défaut. Ce point — que j'appelle „linion inferius” (lni) — se trouve sur *linea nuchae inferior* au plan médian-sagittal. Je présente les résultats des mensurations y relatives sur le tableau II. — Indication et dénomination des caractères métriques: 1. arc la — in, 2. arc la — lni, 3. corde la — in, 4. corde la — lni, 5. corde in — lni, 6. indice de courbure de l'écaille supérieure, 7. indice de courbure totale, 8. angle la — in — lni (cet angle indique l'inclinaison de planum occipitale sur planum nuchale), 9. angle in — la — lni et 10. angle in — lni — la. Les chiffres obtenus séparent nettement l'occipital de Tapolca de celles des néandertaliens. Chez le premier il n'y a pas de chignon occipital, au contraire: il s'approche bien au type Cro-Magnon. La nuque faiblement arquée et les crêtes peu marquées soulignent le diagnose: *Homo sapiens fossilis*.

Au fond de la fosse cérébrale droite fragmentaire on peut observer une crête, supposablement une partie de *crista calcarea externa*. Cette crête, et aussi le *sulcus lunatus*, font défaut sur la fosse cérébrale gauche — où ils sont normalement situés. Cette inversion de *fossa corticis striatae* indique — selon Elliot Smith (1927) et M. Augier (1931) — la gaucherie. Sur cette base, nous risquons l'hypothèse, que le gène mutant récessif, produisant la gaucherie, existait déjà dans le paléolithique supérieure, chez *Homo sapiens fossilis*.